

TARİHTE DİN, DİL, EDEBİYAT, SANAT VE MİMARİ

SEYFİ CENGİZ

Sümerler'den Asurlar'a Din

Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ'ın *Sümerli Ludingirra* başlığıyla Türkçe'ye çevirip yayınladığı Sümer yazıtları (Tablet 2, 3, 10 ve 11), Sümer mitolojisi, tanrıları ve inançları hakkında geniş bilgiler içeriyor.

Bu yazıtlarda yeralan bilgilere göre:

Sümer Panteonun başı, yani tüm Sümer tanrılarının babası ve kralı hava tanrısı *Enlil (Ellil)*'dir. Enlil sözcüğü, bahsi geçen tabletlerin yazarı Ludingirra'ya göre, soluk, hava, nefes, 'Havanın Beyi' gibi anlamlara geliyor. Sümerler yeri ve göğü onun yarattığına inanırlardı.

Onların inancına göre, çok eskiden (daha yer ve gök yok iken) her yer dipsiz, uçsuz bucaksız bir denizdi. Sümerler'de bu deniz tanrıca *Nammu*'nun şahsında kişileştirilir. Bir gün bu deniz, yani kişi kimliğiyle tanrıca Nammu, koskoca bir dağ doğurur. Bunu gören 'Yüce Enlil', hemen o dağı ikiye ayırır. Böylece ikiye bölünen bu dağın altı yeryüzü, üstü de gök olur. Yeryüzüne yer anlamına gelen *Ki*, göğe de gök anlamına gelen *An* adı verilir. Sümer mitolojisindeki tanrıca *Ki* ve tanrı *An*, Yer ve Gök (Cennet)'ün kişileştirilmiş simgeleridir. Göğü tanrı *An* alır, yeryüzü ise tanrıca *Ki* ile Enlil'in payına düşer.

Samuel Noah Kramer, *Ancient Religions* başlıklı bir derlemede (Edited by Vergilius Ferm, New York, 1950) yayınlanan '*Sümer Dini*' başlıklı yazısında tanrıca *Ninhursag*'ın yeryüzü tanrısı *Ki* ile aynı olabileceğine işaret etmektedir. *Ki*, yeryüzünün toprağı taşı; Enlil ise, havası, soluğu ve nefesidir diyen Ludingirra, bu yüzden yaşamın Enlil'siz varolamayacağına işaret eder.

Her kentin bir tanrı tarafından kurulduğuna ve onun koruması altında olduğuna inanılan Sümer'de, Enlil, Nippur kentiyile ilişkilendirilir. Bu kentin kurucusu ve tanrısı odur. O'nun evi de (tanrıların evlerine tapınak denir) bu kentteki *Ekur Tapınağı*'dır. Enlil, bu tapınakta yaşar. Sümer Tanrılar Meclisi kendi toplantılarını bu tapınakta ve Enlil'in başkanlığında yapar. Tanrıların toplandığı ve kararların alındığı yer burasıdır. Yerin ve göğün yaratıcısı olarak görülen Enlil, diğer tanrılara burada emirler ve görevler verir, Sümer'i buradan denetler. Uzak yakın pek çok ülkeden hediye adı altında toplanan haraç bu tapınağa getirilir.

Enlil, Bel (Lord, Efendi) ünvanı taşırdı. Bir yorumu göre ünlü Tufan'ı bir ceza olarak kararlaştıran Enlil'dir.

Tufan'ın Babil versiyonu olan Gılgamış Destanı'na göre ise, Tufan'ın yapıcısı tek başına Enlil değil, ama tanrılar meclisidir.

Enlil adı bazı kaynaklarda Ellil olarak yazılmaktadır.

Sümer'de mitolojinin Tanrılar Meclisi dediği şey, aslında kentlerin kuruluş dönemlerinde her yerde örneklerine tanık olunan Yaşlılar Meclisi'nin bir anısı olmalıdır. Bu meclisi oluşturanlar ise, topluluğun sonradan tanrılık atfettiği ve onuruna türbeler veya tapınaklar inşa ettiği kendi cedleri, aşiret büyükleri, kent kurucu önderleri ve ilk sözde krallarıdır bizce. Nitekim, kendi zamanında kralların her şeyi yapmakta özgür olduklarını söyleyen Ludingirra da, bu uzak geçmişe referans vererek, kralların o devirde herhangi bir konuda karar alabilmek için halk tarafından seçilen ve yaşlılar ve gençlerden oluşan iki meclise başvurmalarının zorunlu olduğunu kayd etmektedir.

Sümerlerde otoritenin temeli dinsel. Sümer kralları otoritelerini tanrılardan alırdı. Yazıtlar tanrılar meclisinin kral saptamasının örnekleriyle dolu. Hiç başkent olmamışsa da Nippur kenti Sümer'in başta gelen bir kentiydi. Dinsel ve entellektüel bir merkezdi. Krallar taç giymek için Nippur'a giderlerdi. Bu kentteki Ekur Tapınağı'nda başta Enlil ve eşi *Ninlil* olmak üzere tanrılar tarafından kutsanır, kendilerine bir ad, taht, tac, halkı denetleyecek bir asa verilirdi. Başka Sümer kentlerinde kral olanlar da ilk iş olarak iktidarlarının tanrı buyruğu olduğunu, yani Enlil tarafından atandıklarını kanıtlamak için Nippur kentine el koyarlardı. Nippur'u Sümer kralı adına Ensi denen bir başkan yönetirdi.

Deniz tanrıçası Nammu, gök tanrısı An, yer tanrıçası *Ki* (Ninhursag?), hava tanrısı Enlil ve eşi *Ninlil* gibi yukarıda adları anılanlar dışında Ludingirra daha pek çok başka Sümer tanrı ve tanrıcaları saymaktadır: Nanna, Enki, tanrıca İnanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nusku, Nidaba, tanrıca Ereşkigal, Dumuzi, tanrıca Geştinanna, Enkimdu, Ningişzida, tanrıca Nidapa, tanrıca Nanşe, Nindup, Ningirsu (Eninnu adlı bir tapınağı var) ve eşi tanrıca Bau (Lagaş kralı Gudea, ona Lagaş kentinin kurucusu, kraliçem ve tanrıçam diye hitap eder), ve Nusku.

Nanna, Sümerler'de Ay tanrısı ve Ur kentinin koruyucu tanrısıdır. Ekişnugal adlı ünlü bir tapınağı/mabedi vardı. Ayrıca Nanna'nın karısı Ningal'den sözedilir. *History Begins At Sumer* adlı eserinde S. N. Kramer, eski Sümer kaynaklarında Ay tanrısının Nanna ve Sin olmak üzere iki isimli olduğuna işaret eder ve ay tanrısı Sin/Nanna'ın Enlil'in oğlu olduğunu yazar. Utu, Sümer Güneş tanrısıdır. Utu'nun kızkardeşi İnanna (Ninanna) Aşk tanrıçasıdır ve Uruk kenti tanrıçasıdır. Enlil'in torunudur. Çok sıcak ve ateşli olduğu düşünülen Venüs (dilbad) gezegeni ile özdeşleştirilir ve Sümerler'e sevgiyi ve sevmeyi onun öğrettiğine inanılır.

Sümer panteonunun en önemli tanrıçası olan İnanna'nın adı, 'cennetin metresi' anlamına geliyor. İnanna'nın bacısı Ereşkigal, yeraltı kraliçesidir. İnanna'nın kocası Dumuzi, Sümer çoban tanrısıdır.

Sümer krallarının belki de insanları güttüklerini düşündükleri için kendilerine ‘çoban’ dediklerine işaret eden Ludingirra, Dumuzi adında oldukça eski bir Sümer kralının varlığından ve Sümerlerin Kral Dumuzi’ye tanrı gözüyle baktığından sözeder. Ayrıca Şulgi adlı Sümer kralının tahta çıkar çıkmaz ‘Ben Tanrı’yım’ diyerek kendisini tanrı ilan edişine değinir (Şulgi, M.Ö. 2006 yılındaki Elam istilasında devrilen kral İbbisin’in babasıdır).

Böylece Ludingirra, bu örneklerle bilerek ya da bilmeyerek Sümer tanrılarının orijini konusunda açık bir fikir verir bize.

Tanrıça İnanna ise büyük olasılıkla bir rahibe-kraliçe idi. Çünkü, Sümerli yazar, bir Yeni Yıl Bayramı’nda Ekur Tapınağı’nda Sümer kralı ile bir rahibenin evlendiklerini, ama bu olayın halka tanrı Dumuzi ile tanrıça İnanna’nın evliliği gibi duyurulduğunu anlatır ve bu törende kralın tanrıyı, rahibenin de tanrıçayı temsil ettiklerine işaret eder.

The Cambridge Ancient History (II, Part 2)’ye göre **Dumu** kelimesi Sümerce’de oğul/soy demektir. H. Zimmern, *Enc. Of Religions And Ethicks* adlı ansiklopedide **Dumuzi** kelimesinin anlamını ‘gerçek oğul/çocuk’ olarak açıklıyor ve bu adın bir şekli olan *Tammuz* teriminin de aynı anlama geldiğini söylüyor. Dumuzi’nin kızkardeşi tanrıça Geştinanna, rüya yorumcusudur. Rüya yorumlayıcılardan biri de Nina kentindeki tanrıça Nanşe’dir. Enkimdu, Sümer çiftçi tanrısıdır. Dumuzi gibi o da aşk tanrıçası İnanna’ya aşık olur, onu elde etmek için Dumuzi’yle yarışır. Nindup ise, Sümer mimarlık tanrısıdır.

Sümer mitolojisinde Enlil’in yanısıra başka bir yaratıcı tanrı daha var. Su tanrısı Enki’dir bu. Ondan Eridu kentinin su tanrısı olarak da söz edilir. S. N. Kramer, *History Begins At Sumer*’de Enki’nin dipsiz su Abzu’da oturduğunu ve Abzu’nun da Eridu kentinde olduğunu yazmaktadır.

Arthur Cotterell’in *A Dictionary Of World Mythology (1979)*’de yer verdiği bir Sümer efsanesine göre, kil (çamur)’den insanlığı yaratan Enki’dir. Sippar kralı Ziusudra’ya Tufan’ı haber verip gemi yapmasını ve kendisini kurtarmasını söyleyen de odur. Enki, bir rivayete göre, insanların hayvanlar gibi kanunsuz ve kuralsız yaşadığı uzak bir geçmişte denizden ortaya çıkmıştır. Başlangıçta iki başlı ve balık-adam biçimlidir. İnsanlara bir günde uygarlığı (tarım, zanaat, mimari, büyü ve kanunu) öğretip geri denize döner.

Sümerler’in ilk insan olarak kabul ettiği Adapa (Sümerler’in Adem’i), efsaneye göre tanrı Enki’nin oğludur ve Tufan-öncesinin ilk Sümer kenti olan Eridu’nun kralıdır. Akad mitlerine göre konuşmayı (dili) Adapa keşfetmiştir. Tevrat’ın Adem’i, adı da dahil, Sümer mitolojisindeki Adapa’nın bir kopyesidir.

Tevrat’ın evrenin başlangıcını anlatan Yaradılış Efsanesi’yle başlayan ve bu nedenle Tekvin (Genesis, Başlangıç, Orijin) adını taşıyan ilk kitabında, Tanrı’nın bir hafta içinde tüm evreni, ‘kendi suretinde’ insanı, ve öteki türleri nasıl yarattığı anlatılır. Öyküye göre ilk erkeği (Adem) topraktan, ilk kadını da onun kaburga kemiğinden yapar. Bu ikisini Eden (Aden)’de varetmiş bir bahçede (Cennet) buluşturur. Yalnızca ‘iyilik ve kötülüğü bilme ağacından yemeyin’ diyerek ilk yasağı bilinçlenmeye koyar. Tevrat’ta bilinç bir yasak meyvedir. Yılan’ın sayesinde kadın (Havva), kadının sayesinde de erkek (Adem) bu yasağı delerek ilk suçu işlerler. İlk suçun ilk meyvesi utanma bilinci edinmek olur ve incir yaprağı ile örtünürler. Sonra ilk ceza gelir: Yılan lanetlenir, kadın erkeğin hakimiyetine sokulur ve her ikisi de ceza olarak cennetten kovulurlar. Adem ve Havva, insan soyunun babası ve anası olurlar (*Bk. Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit, İstanbul, 1976*).

Sümer efsanesindeki Adapa ile Tevrat’ın Adem’i arasındaki benzerliğe işaret ettik.

A. Cotterell, Sümer mitolojisinde Enki’nin yanlarını iyileştirmek için yaratılan tanrıça Ninti ile Adem’in kaburga kemiğinden varedilen İbrani geleneğindeki Havva (Eve, Nisa) arasında da bir paralellik bulunduğuna işaret eder.

Tevrat’taki öykünün yazarı Eden’i üstünde yaşadığımız gezegende bir yer olarak tarif eder. O’nun tarifinden hareketle Adem’le Hava’nın yerleştirildiği yeryüzü cenneti Eden’in yerini ve oradan çıktıkları rivayet edilen ırmakların hangileri olduğunu saptamak için çok girişim oldu. Bir teze göre tarif edilen yer Babil ve çevresi ya da Babil’in Pers Körfezi’ne dek uzanan güneyidir. Bir diğer görüşe göre Hindistan (Havilah)’da bir yerdir. Kimisi de Yunan adası Elysium’a yerleştirir onu (Bu konudaki tezler için bk. *The Jewish Encyclopedia, Cilt: 5, S: 36-39*).

Hasılı, Cennet (Eden Bahçesi)’in nerede olduğu konusu bağlanmış değil. Bu arada Tevrat’taki Eden öyküsü yazarının coğrafya bilgisinden kuşku duyanlar da çıktı tabiki.

Tevrat’taki Eden öyküsüne paralel düşen bir Sümer cennet miti de var. Ünlü Sümerolog Samuel Noah Kramer, *Sümer Dini* başlıklı yazısında (Bk. a.g.y., S: 59-60, 1950) bu efsaneyi *Enki ve Ninhursag (Ki)* olarak adlandırır. Bu Sümer efsanesinde cennete **Dilmun** olarak referans verilir ve Su Tanrısı Enki’nin tanrıça Ninhursag (Yer/Toprak Ana)’la birlikte orada yaşadığı söylenir. Dilmun ülkesini yücelten övgülerle başlayan bu efsaneye Dilmun adını vermek daha doğru olurdu bence. Dilmun, efsanede hastalık, yaşlılık ve ölümün olmadığı parlak bir kent/toprak olarak tanımlanır. Dilmun’da ihtiyaç duyulan tek şey tatlı sudur ki (Sümerlerin Abzu dediği yeraltı suyu), bunu da Enki sağlar. Enki toprak/yer ana (Ninhursag)’yla evlenir ve bu evlilik Dilmun adlı adayı tatlı sular, her çeşit meyvelerle dolu bir bahçeye (cennet) dönüştürür.

Bu Sümer efsanesindeki Dilmun tanrısı ile Tevrat’taki cennet (Eden Bahçesi) tanrısı arasında açık benzerlik ve paralelliklere dikkat çeken A. Cotterel, haklı olarak cennet fikrinin kendisinin de Sümer orijinli olduğunu düşünür.

Sümer efsanesindeki Dilmun’un yeri konusunda da bir fikir birliği oluşmuş değil. Bir görüşe göre Dilmun, Pers Körfezi’ndeki Bahrein’dir. Bir diğer teze göre de güney-batı İran’da bir yerdir (kent/ada).

Tell El-Amarna’da bulunan ve şimdi Berlin Müzesi’nde korunan tabletlerden birinde de Adapa efsanesi kayıtlıdır. Efsanenin bu versiyonuna göre tanrı Enki (Akadca’da ona Ea denir)’nin oğlu Adapa, Eridu kentinde oturmakta ve tanrının tapınağına bakmaktadır. Bir gün denizde balık avlarken ansızın sandalı güney rüzgarı tarafından devrilir. Buna

kızan Adapa, güney rüzgarı ile savaşarak onun kanatlarını kırar. Cennet tanrısı Anu, olayı duyunca Adapa'yı huzuruna çağırır. Enki (Ea), oğlu Adapa'ya Anu huzurunda nasıl davranacağını anlatırken 'Sana ölüm ekmeği ikram edecekler yeme, ölüm suyu ikram edecekler içme!' diye emreder. Ve Adapa Enki'nin dediğini yapar. Ama Anu'nun ona ikram ettiği ekmeğin su, yaşam ekmeği ve suyudur aslında. Böylece Adapa kendisine sunulan sonsuz yaşam şansını yitirir. Adapa efsanesinin bu versiyonu ile Tevrat'ta anlatılanlar (Adem ve Hava'ya Cennet'te yemeleri yasaklanan meyve) arasındaki benzerlik de oldukça açıktır (Bk. *The Jewish Enc.*, Cilt: 5, S: 36-39).

Sümerli yazar Ludingirra, Sümer'de yönetimi ele geçiren Akadlılar'ın Sümer dini ve tanrılarını olduğu gibi aldıklarını ve kendilerine malettiklerini kaydediyor.

Babil-Asur dini ve panteonu da güçlü bir Sümer damgası taşır.

Babil panteonunun başı, Babil kentinin özel tanrısı Marduk'tur. Rawlinson bu adı **Mirrikh** (Merodach) şeklinde okur ve Babillilerin Mars gezegenine Merodach adı verdiklerini, Arapların (Aramiler?) ise Mars'a Mirrikh dediklerini yazar. Babil üstünlüğü döneminde Nippur tanrısı Enlil ve Eridu tanrısı Enki'nin yaratıcı rolleri Marduk'a transfer edildi. O tarihe kadar Enlil'ait olan Bel (Baal, Bélu) ünvanı da başkent Babil'in tanrısı Marduk'a aktarıldı ve bu ünvan zamanla Marduk adının yerini aldı. Böylece Babil-Asur panteonunda sık sık Bel veya Bal/Baal adına rastlarız. Sümer panteonuna ait Enki'nin adı Ea, İnanna'nın adı İştar, Dumuzi'nin adıysa Tammuz olarak değiştirilip Babil panteonuna maledildiler. Babil mitolojisi de tanrı Tammuz (Dumuzi)'u tıpkı Sümer mitolojisindeki gibi tanrıça İştar (İNanna)'ın sevgilisi ya da kocası olarak tanıtır. Böylece bu tanrılar Sümerce ve Semitik (Akadca) olmak üzere iki ad taşıdılar, ama daha çok Semitik adlarıyla tanındılar. Rawlinson tanrıça İştar'ın adının Asur yazıtlarında **Yastara** diye geçtiğine işaret eder.

Nippur kentiyle ilişkili olan ve Enlil'in ilk oğlu sayılan Ninib (Ninurta? SC) de Babil panteonuna dahil edilen Sümer kültürlerinden. Sümer'de *Enlil-Ninlil-Ninib (Baba, Ana ve Oğul)* üçlüsündendi. Babil mitolojisi ve panteonunda yeraltı (ölüler dünyası) tanrısı rolü verilen Kutu (Cuthah) kentinin tanrısı Nergal ise, Sümerce bir ad taşıyor. Nergal, Sümer tanrıçası Eresh-kigal, ayrıca Kutu kenti tanrıçaları Las (Laz) ve Mamitu'yla bir tür ilişkiye sahip. Babil tanrılarında Nusku (Nushku) bazen Sümer kenti Nippur'un kült grubuyla, bazen de Harran'daki Sin tanrısıyla ilişkili görünür.

Babil-Asur mitleri ve destanları arasında *Gılgamış Destanı* ile Zu mitini de anmak gerekir.

Zu, fırtına tanrısıdır. Bazı kaynaklarda fırtına kuşu ve şeytani bir kuş olarak tanıtır. Kimin elindeyse ona süper güç veren kader tabletlerini bir keresinde Enlil'den çaldığı rivayet edilir. Zu adlı tanrı Kapadokya'da da önde gelen bir tanrıydı. Gılgamış Destanı gibi, Zu miti de gerçekte Sümer orijinlidirler.

Babil-Asur panteonunda Samas ve Sin de önemliydiler. Samas, Güneş tanrısı ve Sippar'ın kent tanrısıydı. Ur kentinin tanrısı Sin ise Ay tanrısıdır.

Babil tanrıları, Babil din adamları ve astronom sınıfın spekülasyonunda belirli gezegenlerle ilişkilendirildiler ve bu gezegenler kendileriyle ilişkilendirilen tanrılarının simgelerine dönüştüler. Babil üstünlüğü peryodunda Marduk Jüpiter'le, Marduk'un oğlu rolü verilen Nabu (Nebo) Merkür'le, Nergal Merih'le, Sin Ay gezegeniyle, Samas Güneş'le, İştar (İNanna) daha Sümerler'den beri Venüs'le, Ninib muhtemelen sabah veya bahar güneşi ya da Zühal(Satürn)'le özdeşleştirilmişlerdir.

(Bk. *Enc. Of Religions And Ethics, Cilt 2, Babylonians And Assyrians md., H. Zimmern*).

Babil'in başta gelen tanrılarının hemen tümüne Asur panteonunda da rastlarız. Asur yazısı, dini ve edebiyatı Babil'dekin bir tekrarı gibi görünür. Orak bir din, kültür, hatta dile sahip görünerler. Ancak Asur üstünlüğü ile birlikte hiyerarşide değişiklik olur ve tanrı Asur pantonun başına oturur. Başlangıçta aynı adı taşıyan kentin (Asur kentinin) tanrısı olan Asur, sonraları Asurlar'ın en büyük ulusal tanrısına dönüştü, Enlil ve Marduk'un rolünü üstlendi.

Babil ve Asur'un önde gelen tanrılarında biri de fırtına ve şimşek tanrısı Ramman (Raman), diğer adıyla Adad (Hadad) idi.

Ramman sözcüğü fırtına, *Adad* ise şimşek demektir. Bir şimşek ve yağmur tanrısıdır. Asurya'da daha yaygın olan Adad adlı bu tanrı Babil'den çok Asur'a ait görünür. O'nun adı resmi tanrılar listesinde sık sık *Sin-Shamash-Adad* üçlüsünde ve üçüncü sırada görünür. Daha sık rastlanan *Sin-Shamash-İştar* üçlüsündeki İştar'ın yerini alır böylece. Fırtına tanrısı sıfatıyla tarım için yararlı yağmur-verici, aydınlatıcı ve şimşekleriyle düşman tarafı imha edici roller yüklendi ona. O'nun sembolü şimşek, kutsal hayvanı Ox idi. Ramman tapımının merkezleri arasında Babil'de Karkara ve Khallab, Asurya'da ise eski başkent Asur anılır. Asur kentinde Sin ve Shamash'ın tapınaklarının yanısıra, Ramman'a ve O'nun babası rolündeki Anu'ya adanmış bir tapınak da mevcuttu. Ramman'ın karısı rolündeki Shala adı anılır ayrıca.

Rawlinson'a göre Tevrat'ta *Ben Hadad* olarak geçen Hadad, Anu (Nuh)'nun oğlu olarak görünür ve **Adar (Ader)** olarak da bilinirdi. *Sembolik olarak alevler tarafından temsil edilirdi*. Hadad, Şam kralının da adıydı ve tüm Şam kral aileleri de Hadad adını almışlardır diyen Rawlinson, bu tanrıya esas olarak Suriye'de tapılırdı demektir. Rawlinson'a göre Adar, ateş sözcüğünün Babil'ce karşılığı olup Adrammelech, Adrameles ve Atropates gibi adlarda da geçmektedir.

Daha az önemli çok sayıda başka tanrılar da vardı. Ama başta gelen Babil ve Asur tanrıları bunlardı.

Asur dini, inanç ve pratikleri arasında rastlanan ağaç kültü ve ona ilişkin gizemli seremoniler dikkat çekmektedir. Örneğin Asurya'daki gizemli bir ağaç şöyle konuşturulur:

Ben Khvaniras'ta bir ağacım

Benim gibisi yoktur

Çünkü ben meyve verdiğim zaman

Kral meyvelerimi yer

(Bk. Sidney Smith, Notes on the Assyrian Tree, School of Oriental Studies Bulletin, Cilt. 4, s. 69-76, London, 1926-28).

Smith, bu Asur ağaç kültü ile ilgili *Drakhti Asurik* başlıklı bir Pehlevice tekstten sözetmektedir (Drakhti Asurik başlıklı bu Pehlevice metin için bk. Bulletin II, 637 ff).

Bu ağaç kültürünün veya Asur paganizminin Asurya'nın düşüşü ve Zerdüştlüğün Asur ve Babil dinini bastırmasını takiben giderek kaybolduğu sanılmaktadır.

Suriye ile Fenike-Kenan dini ve panteonları Babil-Asur panteonuyla yakından ilişkililer. Hadad (Raman), Bel, El ve Sin gibi tanrılara Suriye ve Fenike'de de rastlarız (Bk. *Enc. Of Religion And Ethics, Cilt 12, Syrians or Aramaeans, A. J. Maclean*).

Asur ve Mısır panteonları arasında da belirli benzerlikler kurulur ve bu durum Mısır'daki 18. Hanedanlık döneminde başlayan Asur-Mısır yakınlaşmasına bağlanır. Bu dönemde bazı Asur tanrılarının (Athor, Baal, Astarte, Mylitta ve Alitta gibi) Mısır panteonuna da girdiği tahmin edilir.

Asur krallarının adları bile, Rawlinson'un *Journal Of The Royal Asiatic Society* adlı periyodikte yayınlanan *Outline Of The History Of Assyria (London, 1852)* adlı eski bir yazısında işaret ettiği gibi, tanrı adlarından gelmedirler. Örneğin Salmaneser adı, Rawlinson'a göre Shalman (Sallam)-Anu, yani 'Anu Benzeri' demektir. Gaston Maspero ise, *The Struggle Of The Nations* adlı eserinde daha çok Salmaneser olarak söylenen adın Shalmanu-asharid veya Shulmanu-asharid olduğunu ve 'Tanrı Shulmanu/Shalmanu Prenstir' anlamına geldiğini yazıyor. Rawlinson, Anobret ve Telani (Tel Anu: Anu Tepesi) adlarını da Anu'lu birer kombinasyon olarak düşünür ve *Anu sözcüğünü Nuh'un adıyla ilişkilendirir*, Nuh'un bu adla tanrılaştırılmış olabileceğini söyler. *Enc. Of Religion And Ethics*'e göre ise, Anu, cennet tanrısıdır. Tüm bunlara Enlil veya Bel, Adad, Ninib (Ninurta) vd. gibi tanrı adlarıyla kombine edilmiş isimleri de eklemek gerekir. Rawlinson, Sennacherib ve Sanballat adlarının ise tanrı San'ın (Sin, SC) adından türetildiklerini düşünür. Tiglat- Pileser adını ise, Tarkat Pil Asur olarak yorumlar. Asur gibi, Tarkat'ın da Asur krallığının özel tanrılarından olduğunu, daha doğrusu bir tanrıça olduğunu, Derceto ya da Semiramis adıyla ve Tanrıların Anası olarak tanınmış olabileceğini söyler. Rawlinson'a göre bu olgu, yani tanrıça Derceto adının kraliyet evi ile özdeşleştirilişi, Asur krallarının Semiramis soyundan geldikleri geleneğini ya da iddialarını da açıklar. Derceto (Tarkat, Semiramis), Tanrıların Babası olarak tanımlanan Bel (Belus)'in karısı gibi görünür. Rawlinson'a göre her yerde çıplak bir dişi figür tarafından temsil edilen Diana (Mylitta), Derceto adlı tanrıçanın kızıdır ve Suriye'de Alath (Alitta, Tanath) adıyla bilinmektedir. Diana adlı tanrıçanın Asurca adı Heredot'a göre Mylitta idi. Rawlinson, bazen panteonun başı gibi görünen Moloch (Satürn) adlı bir tanrıdan, ayrıca Martu (Marto, Neptün) ve Dala adlı Asur tanrılarında da bahseder. Ancak, erken bir evreye ait olduğu için, Rawlinson'un bu yazısında Asur panteonu konusunda söylenenlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Kuros Hermez Nazlu imzasıyla Nsibin Dergisi'nde çıkan bir yazıda (1997), Asurlar'ın yılın her ayını bir tanrıya ve benzer şekilde haftanın her bir gününü de o güne egemen olduklarını düşündükleri birer tanrıya ve gezegene adadıklarına işarette aşağıdaki bilgilere yer veriliyor:

Pazar günü Samas (Güneş)'a, Pazartesi Sin (Ay)'e, Salı Nergal (Merih)'e, Çarşamba Nebu (Merkür)'ya, Perşembe Marduk (Jüpiter)'a, Cuma İhtar (Venüs)'a, Cumartesi Ninib (Zühal/Satürn)'e.

(Belli ki, pazar günü güneşe, pazartesi Ay'a ibadet edilirdi, vs. SC)

Asur yılının 1 Nisan'la başladığı belirtilerek (Sidney Smith, Asur takviminin önceleri sanıldığı gibi Nisan ayıyla başlamadığını, anlamı belli olmayan Qarrate adlı ayla başladığını söyler ve farklı ay adları verir; *Bk. Early Hist. Of Assyria, 1928*) Nisan ayının hava/gök tanrısı Enlil (Bel)'e kutsandığı, Mayıs'ın adı çeşme/pınar anlamına gelen Ea (Enki)'ya, Haziran'ın Ay tanrısı Sin (Enzu, Nannar)'e, Temmuz'un Tamuz (Dumuzi)'a, Ağustos'un tanrı Sin'in oğlu ve adalet tanrısı Samas (Utu)'a, Eylül'ün tanrıça İhtar (Inanna)'a, Ekim'in tanrılar başı Anu (An)'ya, Kasım'ın Marduk'a, Aralık'ın tanrı Nergal'e, Ocak'ın Nebu'ya, Şubat'ın Raman (Adad)'a, Mart'ın ise kötü ruhlara kutsandığı belirtilmektedir.

Aynı yazıda Ay adlarının hemen hemen eski Asurya'daki haliyle bugün de korunduğu, ama günümüzde kullanılan gün adlarının Asur ve Süryaniler hristiyanlığı kabul ettikten sonra değiştiğini, bu yeni sistemde Cumartesi gününün adının Sabta (Süryanice'de Sabto) olduğunu ve haftanın diğer günlerinin ise Sabta sözcüğünün önüne 1, 2, 3, 4, 5 sayıları eklenerek adlandırıldığı söylenmektedir. Gün adlarına eksen olan Sabta tevat ve incil'de kutsal gün ve dinlenme günüdür. Bu tatil günü dini törenler ve şenlikler yapılır ve bu günlere sabatu denirdi. Ama bu kelime aslında haftanın yedinci (son) günü demektir. Yahudiler Sabat (sabt) der, Farslar ise Sanba derler. Ermeniler ise sabat olarak Asurlardan almışlar ve diğer günleri aynı yöntemle sayılar ekleyerek saptamışlar. Şubat ayının adı da Sabatu (Sbat)'tır. (Açık ki, Cumartesi'nin adıyla Şubat ayının adları aynıdır. Ludingirra, tüm Sümer'i kapsayan Ur başkentli ilk birleşik Sümer krallığının, yani Ur kenti kralının karısı 'Kraliçe Şubat' diye birinden sözeder ki, bu terimin ilk görünüşüdür gibi bu. Bk. tablet 10, S: 57. SC).

Aynı yazıda Borsippa'daki büyük Ziggurat'ın (Yüksek Kule demek, bu kule tapınakların hemen yanına yapılırdı ve bu kulelerden ay ve yıldızların hareketi izlenirdi) yedi katlı olduğu, her katının haftanın her bir gününe ait gezegeni andıran renkte yapıldığını, örneğin altıncı katın gümüş renkte yapıldığını ve Sin (Ay) gezegenine adandığını, yedinci katın ise Samas (güneş)'a adandığı yazılmaktadır.

Elam Panteonu

The Cambridge Ancient History (I, part 2), Elam panteonunda 37 kadar tanrı bulunduğunu söylüyor. Gaston Maspero bunlardan bir bölümünün adlarını şöyle verir:

Susian (Shushinak), Dimesh (veya Samesh), Dagbag, Assiga, Adaene (Aduene), Humba (yazılışı kesin değil, Khumban olabilir) ve Umman (Kaldeliler bu tanrının kendi tanrıları Ninib'e karşılık düştüğünü söylerler), Shumudu, Lagamaru, Partikira, Ammankasibar (Yunanlıların Memnon dedikleri olabilir bu), Uduvan, ve Sapak.

Speiser, Maspero'da anılmayan birkaç diğer Elam tanrısı sayar: Pinikir, Kirpisir, Ruhuratir, ve Nitutir.

The Camb. Anc. Hist.'de ayrıca Napir adında bir Elam tanrısından söz edilir. Elamlıların tarihleri boyunca Ay ve Güneş tanrılarına sahip olduklarına işaret edilerek, adı bilinmeyen Elam ay tanrısının Napir olabileceği söylenir.

Maspero'nun yazdığına göre, Elam tanrılarının hepsi Susa'ya yakın kutsal bir ormanın derinliklerindeki bir tapınakta idiler ve oraya sadece rahipler ve kral girebilirdi.

Elam panteonunun başı, Susian (Sus, Susi) adlı tanrıydı. Maspero'ya göre onun adı Susa kentinin adından gelme bir sıfattır ve adı muhtemelen gizli tutulmuştur. Bu tanrının adı Speiser'de *Ba. Sa-Shushinak* veya *Ba. Sa (Shushinak)* olarak, *The Camb. Anc. Hist.*'de *In-Shushinak* (Susa'nın Efendisi, Susa'nın Lordu demektir bu) olarak verilir. Sümerce'de *Nin-Shushinak* şeklinde söylenen bu tanrının Güneş tanrısı olabileceği belirtilir. *The World's History*'de ise ondan '*Tanrıça Susa*' olarak söz edilir ve mabedinin başkent Susa'da olduğu öne sürülür.

Elam panteonu hakkında bilinenler, daha doğrusu benim ulaşabildiğim bilgiler bunlardan ibaret. Bu verilerden hareketle Mari kentindeki ünlü *Ninni-Zaza* tapınağının In-Shushinak (Nin-Shushinak) veya Susi adlı bu tanrıya ilintili olabileceğini düşünüyorum. Bu ise Mari kenti ve krallığı ile ilişkili olduklarını düşündüğüm Hurriler'le Susalılar'ın bağlantısına işaret eder. O, *Za* veya *Zu* adlı tanrı ile de aynı olabilir.

Zazalarda tanrıya *Homa* denir ki, bu Khumba ile ilişkili olabilir. Huma kuşu tabiri ise Zu adlı fırtına tanrısı kuşu temsil eder gibidir. Elam panteonunun Susa civarında kutsal bir ormanın derinliklerinde olduğu ve oraya kraldan ve rahiplerden başka kimsenin sokulmadığı söyleniyor ki, bana Gılgamış Destanı'nda bir dev olarak resmedilen Humbaba (Huwawa)'nın koruduğu ormanı hatırlatıyor bu.

Hurri, Mitanni ve Urartular'da Dil, Din, Edebiyat, Sanat ve Mimari

Dil: Hurri dili Semitik değil. Hitit ve Kassit dilleriyle de ilişkisi olmadığı belirtiliyor. Ne Sami, ne de Hint-Avrupai bir dil. Arka arkaya takılan eklemelerle oluşturulduğu halde bilinen eklemeli dillerden herhangi biriyle yakınlığı kurulamıyor. Hitit imparatorluğunda konuşulan başlıca dillerden biriydi bu.

M.Ö. I. Milenyum boyunca Van-Urmiye gölleri arasındaki bölgede konuşulan Urartular'ın dili Hurrice'nin bir devamıydı. Zaten Hurriler'in anayurdu da bu bölgede aranmalı. Merkezi farklı da olsa Urartu uygarlığı aynı halk tarafından kurulmuş olan daha eski Hurri uygarlığıyla yaklaşık aynı coğrafyada yükseldi.

Anadolu Uygarlıkları adlı eserinde *Ekrem Akurgal*'ın verdiği bilgilere göre, Mari, Urkis (Mardin'in güneyinde), Ugarit ve Hattuşa gibi merkezlerde Hurri dilinde yazılmış belgeler bulundu. Bu dildeki en önemli metin ise, *El Amarna* arşivinde tespit edilen ve şimdi Berlin Müzesi Önasya Bölümü'nde korunan Mitanni kralı Tuşratta (1380-1350 M.Ö)'nin Mısır Firavunu III. Amenophis'e yazdığı mektuptur. Dilbilimciler tarafından çözülen bu mektup Hurri dilinin yapısı ve grameri konusunda önemli bilgiler sağladı. Hurri dilinin bir lehçesini konuştukları kanıtlanmış bulunan Urartular'dan kalma iki dilli (Asurca ve Urartuca) yazıtlar da katkı da bulundu buna.

Hurriler'in en önemli merkezlerinden biri olduğu anlaşılan Urkis kentinde ortaya çıkarılan ve şimdi Louvre Müzesinde sergilenen yazıt, Hurriler'den kalma en eski yazılı belge olup M.Ö. 2300 yılına aittir. Tunçtan bir aslan heykelinin koruduğu bir taş levha üzerine çivi yazısıyla kazınan bu belgede bir tapınağın kurulması konu edilmektedir.

En azından Urartular'ın çöküşüne dek kullanımda olduğu anlaşılan Hurri dilinin tarihi ve evrimi bakımından ikinci önemli kaynak ise az evvel bahsini ettiğimiz El Amarna'da saptanan M.Ö. 14. Yüzyıla ait mektuptur. Şimdilik bilinebilen bu iki önemli belge ve Urartuca yazıtlar birlikte ele alınıp çalışıldığında Hurri dilinin tarihi ve yaşayan dillerle bağlantısı hakkında kabaca da olsa bir fikir edinilebilir.

Din: Güçlü rahipler eliyle örgütlenmiş olan Hurri dini sağlam kurallara dayandırılmış görünüyor. Hurri dini ve hayli kalabalık olan panteonları Hititler tarafından nerdeyse bir bütün olarak alınmıştır.

Hurri panteonu, *O. R. Gurney, J. Lehmann* ve *D. M. Lang*'ın eserlerinden yararlanarak toparlarsak: Hava tanrısı *Teshup* (Mitanniler'de Tessub, Teşup), O'nun aslan üzerinde tasvir edilen ve bazı yerlerde Sahassaras veya Huwassanas adı altında tapılan eşi tanrıça *Hebat* (Hepit), tarım tanrısı olan oğlu *Telipinu*, yine Teşup-Hebat çiftinin oğlu *Sharruma* (Sharma), aslana binmiş kanatlı bir figür olarak tasvir edilen ve özellikle Malatya Samuha'da ünlü olan tanrıça *Shaushka* (Hurriler'in Ishtar'ı), Güneş tanrıçası *Wuru-Semu*, aşk ve savaş tanrıçası *Sausga* (*Shaushka* ile aynı olabilir), ay tanrısı *Kushukh* (Shar-Kushukh), bir yeraltı tanrısı olan *Hesui* (?).

Bu listeye Hurri mitolojisinde sık anılan *Kumarbi* ile *Lama* da eklenmelidir.

Hurriler kendi panteonlarına Anu, Antu, Enlil, Ninlil, Ea, Damkina gibi çoğu Sümerlere ait olan bazı Mezopotamya kültlerini de almış görünüyorlar. Yine Hurri olan Mitanniler'de kendilerine egemen olan Hint-Avrupalı yönetici kastın panteonlarına soktuğu Mitra, Indra, Varuna ve Nasatyas gibi bazı eski Hint kültlerine rastlamaktayız.

Hurri orijinli Urartular'ın ise, bir dönem en az 79 tanrı ve tanrıçaları vardı. Bunların listesi Van'a yakın *Zimzim Dağı*'nda **Mher-Kapısı**'ndaki bir yazıtta veriliyor. Urartu tanrılarının en önemlileri hiyerarşideki yerlerine göre sayılırsa, panteonun başı olan ulusal tanrıları *Khaldi* veya *Haldi* (yerel dilde *Aldi*), gök tanrısı ya da savaş, şimşek ve fırtına tanrısı *Teşeba* (Teshub, Teishba, Teisheba) ve güneş tanrısı veya tanrıçası *Şivini* idiler.

Rewanduz'un 18 km kuzeyindeki modern Mucsesir adında yaşadığı sanılan ve Urartu aşiretlerinin en eski merkezi veya yurdu olduğu öne sürülen Musasir adlı antik yerleşme, *The Cambridge Ancient History (III, Part I: 339)*'de verilen bilgiye göre, tanrı Aldi/Haldi ile eşi tanrıça *Arubani*'ye tapılan bir ilk merkezdi. Bir boğa üstünde tasvir edilen Urartular'ın süper tanrısı Haldi'ye E. Akurgal'ın aktardığına göre 17 boğa 34 koyun kurban edilirdi. Teşub'a 6 boğa 12 koyun, Şivini'ye de 4 boğa 6 koyun sunulurdu. Bu tanrılara bazen insan kurban edildiği de olurdu.

Urartular'da bereket veya bitki tanrısı *Kuera* (Quera), ay tanrısı ise *Shelardi* (Mezopotamya'daki Sin'in karşılığı) adını taşırdı. D. M. Lang, Urartular'ın Asur tanrısını da benimsediklerini yazmaktadır.

Toprakkale kazılarında bir kutsal ağaç ve onu sulayan bir pot heykeli tespit edildi. Urartu dininde ağaç kültü (yaşam veya ölümsüzlük ağacı) de mevcuttu.

Urartular, tanrıları için görkemli tapınaklar inşa eder, içine onların heykellerini koyarlardı. Toprakkale kazılarında milli tanrıları Haldi'ye ait bir tapınak ortaya çıkarıldı. Urartu'nun Musasir kentinde de bir Asur kralı tarafından yağmalandığı bu kralın kendi yıllıklarında ayrıntılı olarak anlatılan Haldi ve Bagbatu'ya ait bir tapınak keşf edildi. Patnos civarındaki Aznavur'da Karaköse yolu üzerinde Urartu kralı Menua'nın zamanından kalma bir saray, kale ve zirvesinde **SUSİ** adında bir Urartu tapınağı bulundu. Savunma amaçlı olarak, ayrıca Diauehi ve Etiu'ya dönük askeri seferler için bir karakol ve üs olarak inşa edildiği tahmin ediliyor. Bir Türk arkeolog timi tarafından 1959'da tespit edilmiş olan Altın Tepe'deki bulgular (mezarlar vd), Urartular'ın ölü gömme gibi bazı adetlerine ışık tutuyor. Altın Tepe, eski bir surlu Urartu kentidir. Argishti II (785-714 M.Ö) dönemine ait olduğu sanılıyor. Bir Urartu prens ailesi veya kabilesine ait olduğu belirtilen burdaki mezarlarda altın ve gümüş hazineleri bulundu.

Edebiyat: E. Akurgal, Hurriler'in özellikle mitoloji alanında büyük eserler verdiklerini, bu alanda komşuları Hititler'i, Fenikeliler ve Geç Hititler dolayısıyla Yunan dünyasını etkilediklerine işaret etmekte, ayrıca Hattuşa'da ünlü Gılgamiş Destanı'nın Babil versiyonuna kıyasla daha bütünlüklü bir Hurrice çevirisi ve yorumunun tespit edildiğini yazmaktadır. Hurriler'in en büyük destanı onlarda tanrıların kralı olarak tanımlanan *Kumarbi* üzerine yazılıdır. Bu destanın Hititçe çevirisi bulundu Hattuşa'da. Akurgal'a göre orijinali Hurrice olan bu destan sonraları Helen dünyasına da geçmiş, Homeros ve Hesidos'un eserlerine büyük etkide bulunmuştur. Aynı yazar, Ullikummi, Tanrı Lama'nın Krallığı, Ejder başlı Yılan Hedammu, Gurparanzahu gibi diğer bazı Hurri efsane ve destanlarına, Avcı Kessi, Apu ile İki Oğlu, Bulunmuş Çocuk, Balıkçı Karı-Koca gibi çok sayıda Hurri masalları bulunduğuna da değinmekte, daha çok Sümer-Babil kültür geleneğinin yaşatıcıları gibi görünseler de Hurriler'in bazı uygarlık alanlarında kendilerine özgü yaratıları olduğunu, ama devlet olarak kısa süreli varlıkları nedeniyle gerekli gelişme ve olgunlaşma olanağı bulamadıklarını yazmaktadır (a.g.e., S: 125).

The Cambridge Ancient History (III, Part I)'de Ullikummi'nin Şarkısı diye bilinen Hurri destanında tarihleri boyunca Hurri uygarlığının üssü olmuş olan Urkish bölgesinin (Diyarbakır güneyindeki dağlık bölge) Hurri panteonunun önde gelen tanrılarından Kumarbi'nin karargahı olarak tanımlandığına işaret edilir.

Sanat ve Mimari: Asıl Asurya'da hammadde kaynakları yoktu. Urartu toprakları ise madenler yönünden (altın, gümüş, bakır, demir, vd) oldukça zengindi. Asur-Urartu savaşlarının temel bir nedeni Asurya'nın bir ekonomik varolma savaşı yürütmesiydi.

Urartu krallığına bağlı aşiretler ve prenslikler vergilerini bu madenler cinsinden öderlerdi. Altın, özellikle Kummukh'tan, Gümüş'ün çoğu modern Gümüşhane'den, bakır ise Ergani'den sağlanıyordu.

Toprakkale, Altıntepe ve Karmir Blur kazılarında meydana çıkarılan ve bir bölümü bugün Ankara Anadolu Müzesi, British Museum ve Berlin Müzesi'nde korunan Urartu eserleri (insan ve hayvan tasvirleri, tanrı heykelleri, miğfer, kalkan, kazanlar ve kazan kulpları vd gibi), onların sanat alanındaki başarılarına tanıklık etmektedir ki, sanat ve mimari alanındaki bu başarılarda ülkenin hammadde yönünden zenginliği de bir rol oynadı. Hurriler ve Urartular döneminden kalma tapınaklar, Urartular'ın yer yer bugün dahi kullanılmakta olan gelişkin sulama sistemi, ovaları ve vadileri tarıma açmak için yapılmış kanallar, baraj gölleri, kaleler, taş yapılar vd., sanat, yapı ve mimari alanında dikkate değer başarılarıdır.

Hitit Dini

Hititler'in kendilerini '*Bin Tanrılı Halk*' olarak tanımlamış olmaları onların panteonu hakkında yeterli fikri zaten veriyor. Tüm bu tanrı, tanrıça ve kültlerin Hititler'in kendilerine ait olduğu sanılmamalı. Çünkü Hititler, Hitit-öncesi Anadolu halklarının, en başta topraklarına yerleştikleri Hattiler'in, özellikle Hurriler'in panteonunu olduğu gibi almışlar. Hititler'de merkezleşme daha çok yönetsel ve askeri alanlarla sınırlı kalmış gibi. Dinsel alanda bir merkezleşme görülmez. Tecrit haldeki Anadolu kentlerini veya kent devletlerini bir tür konfederasyonda birleştiren Hititler, bunu yaparken lokal tapınak ve kültürleri yerinde bırakmışlar. Hitit tanrılarının belirli yerlerin ve güçlerin tanrıları olarak lokalize edilmesi buna işaret etmektedir. Hitit panteonu Hitit konfederasyonuna dahil tüm kent devletlerinin tanrılarını içeriyor. Buna rağmen yönetimin merkezleşmesi belli bir sentezi de birlikte getirmiş, sonuçta bazı ulusal tanrı, tanrıça ve kültürler de oluşmuştur.

J. Garstang, The Land Of Hittites (1910) adlı çalışmasında Hitit topraklarında, Hitit dini ve panteonunda dört-beş inanç tabakası tespit ediyor:

Dağ, nehir, toprak, güneş, ay ve yıldız tapımında tanık olunan cansız tanrılar, en ilkel animist inanç biçimleri. İkinci tabaka, bu en ilkel inançlardan sonra canlı varlıklara (arслан, geyik, yılan, boğa, kartal, keçi, ve diğer) tapımın gelişmesidir. Bunların bir bölümü aşiret totemleri olarak benimsenmiştir. Daha sonra insan biçimli tanrıların belirdiği görülür. Bunların ilki *Ana Tanrıça* 'ya tapımdır. Bu tanrıçanın süper gücü ifadesini onun bir aslanda temsil edilmesinde bulur. Ölümden sonra bir başka yaşam olduğu fikri ile bu tanrıçaya tapım yakından ilişkililer.

Hitit-yıkılışı sürecine ve sonrasına ait olduğu tahmin edilen *Amazon* denen rahibeler sınıfı bu Ana Tanrıça'nın rahibeleridir. Frigler'in gelişinden önceki dönemde Anadolu'da kadınlık ve analık önde gelirdi. Bunun sosyal alandaki ifadesi kadının ve analığın merkezi önemi, gerçek evliliğin olmayışı idi; dinsel alanda ise Ana Tanrıça'ya tapımda buluyordu ifadesini. Ama Frigyalıların Anadolu istilası ve Hitit yıkılışıyla birlikte dinde ve toplumda Anadolu'ya yabancı olan erkek egemen fikirler de girdi ve giderek egemenlik kurdu. Bir Baba Tanrı'yı birlikte getiren Frigyalılarla birlikte Anadolu'da sosyal ve dinsel ideallerde bir değişim görüldü. Hitit panteonundaki en son (üst) tabakada erkek önceliği görülür. Yeni tanrı elinde ışık taşıyan *Sandes*'tir. Fakat bu ad Klikya ve Lidya'da yaşayan Yunan geleneğinden biliniyor. O'nun gerçek adı bilinmiyor. Bu tanrının Hititler'de bu sıralarda Baal ve Zeus'un konumunda olduğu anlaşılan *Tarku* olması mümkündür. Küçük Asya'da bu tanrı değişik isimler altında bilinirdi. Mitanniler'de *Tessub*, Suriye'de *Hadad*, Babil'de *Rimmon* gibi. Onlardan Anadolu'ya geçmiş olabilir. Elinde kılıç taşıyan bir savaş tanrısıdır. Fetihçi Hititler'le birlikte getirilmiştir belki. Doğaya tapanlar onda erkek gücünü, göklerden yöneten güneşi, kendi Toprak (Yer) Ana'larının kocasını buldular. O'nun gelişi Yer Tanrıçası ile çiftleşme zamanı (bereket mevsimi) olarak yorumlandı. Böylece '*Babalık*' ifadesini onda buldu. Bu yeni tanrı verimlilik sembolü boğa ile özdeşleştirildi. Malatya'da bu tanrı bir boğanın sırtında görünür, boğayı sürer. Bu Baba-Tanrı Güneş Tanrısı'yla karıştı, özdeşleşti, ikisi tek bir kimliğe dönüştüler.

The Hittites (1954) adlı kitabında O. R. Gurney, Hitit töreleri ve bayramları hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre Hitit takviminde yıl, baharda başlıyordu. *Purulli (Purulliyas)* bayramı, onlarda yeni yılın başlangıcına işaret edebilir. Aslı büyük ihtimal Hatti'ce olan Purulli sözcüğü, Gurney'e göre '*Toprak'tan (Yer'den)*' demektir. Baharda yapılan ve Toprak Ana Lilwani'ye adanan Purulliyas adlı festivalde dragonun öldürülüşü, yani tanrı ile daragon *İlluyankan*'ın dövüşü efsanesi canlandırılırdı. Gurney, bu tanrı-dragon savaşının yeryüzünün yeniden canlanışını, iyinin kötüyeye, yaşamın ölüme üstünlüğünü simgelediğini yazmaktadır. Hitit bayramlarından biri de yaz mevsiminde yeri belirlenemeyen Gursamassa adlı kentte Yarris adlı tanrının onuruna yapılırdı. Gurney, Hititler'de '*Yaşlı Kadın*' diye bir figürün varlığına değinir ayrıca. Hitit masalları, efsane ve literatürü üzerinde Hurri nüfuzunun çok büyük olduğunu vurgular. Ünlü Gılgamış Destanı'nın hem Hurrice, hem Hititçe versiyonlarının varlığına işaret eder.

Boğazköy civarındaki Yazılıkaya'da saptanan Hitit tanrı ve tanrıçalarının pek çoğunun Hurri panteonuna ait oldukları anlaşıldı. *Hititler, Hurri panteonunu bir devlet dini olarak benimsemişler adeta.*

Hurriler'deki Teşup'un Hitit panteonundaki karşılığı savaş tanrısı Sutekh (Set)'tir. Semitler'deki Baal'a, Mısırlılar'daki Amon'a, Yunanlılar'daki Zeus'a denk düşer bu tanrı. Hurriler'deki Hebat'ın Hititler'deki karşılığı kutsal kentleri ve dini merkezleri Arinna'da bulunan ve kutsal bir hayvan olarak görülen boğa üzerinde gösterilen Taru (Tarhunna, Tarhunta, Tarhum, Tarhund, Tarhuis)'dur. Fırtına ve yağmur tanrısıdır. Telipinu, Wurusemu ve Sausga Hurriler'den Hititler'e aynı adla geçmişler. Shaushka'nın karşılığı ise İştâr (Astartha)'dır.

Gurney, bir Hitit hikayeci ve masalcının şu sözlerini aktarır:

Güneş tanrısı Sippar'da oturur, Ay tanrısı Kuzina'da, Hava tanrısı Kummiya'da, İştâr Nineveh'te, Nanaia Kissina'da, Marduk Babil'de oturur.

Enc. Of Britannica'ya göre Hititler'de ve Luwiler'de Ay tanrısına *Arma* adı veriliyordu.

Hititler; Hurri dini aracılığıyla Anu, Antu, Enlil ve Ninlil, Ea ve Damkina gibi Mezopotamya kültleriyle de tanışmışlardı. Hitit panteonunda en başta gelen figürler, çeşitli kentlerde tapınakları bulunan savaş tanrısı Sutekh (Set, Baal-Sutekh) ile hava tanrısı Taru idiler. Etrüskler'deki Tarchon'un orijini bazı kaynaklara göre Hititler'deki Taru'dur. Hititçe bir sözcük olduğu belirtilen Tarh'ın *feth (zapt) etmek, fetih, fetihçi* anlamlı olduğu söyleniyor. Elinde ışık olan Hitit gök veya cennet tanrısı Sandes (Sandan, Santas, Sandon)'ın adı ise *kral* anlamına gelmektedir. Bir Malatya tanrısı olarak nitelen Sandes, Klikya'da baş tanrıydı. Hititler'de Sarissa, Karakhna ve diğer bazı kentlerde bir geyiğe binmiş olarak tasvir edilen ve kırsal kesim tanrısı olduğu izlenimi veren bir başka tanrıdan daha söz edilir.

Kadeş Savaşı sonrasında Mısır'la Hititler arasında yapılan barış antlaşmasında (M.Ö. 1271) da bazı Hitit tanrı ve tanrıçalarının bir listesini buluyoruz. Antlaşmada adları anılan bu tanrılar Hitit konfederasyonuna dahil dokuz ana devletle (Arinna, Aleppo, Sarisu, Zanu-arnda, Pirqa, Khisa-sapa, Rukhasina, Tonisa ve Sakhepaina) ilişkilendirilir.

Prof. Sayce'ye göre Hitit Konfederasyonuna dahil devletler içinde *Kas Krallığı* ikinci sırada geliyordu. Kaska'nın yanısıra konfederasyona dahil *Azzi-Hayasa* ve daha bir seri başka prenslikler vardı.

Hitit pantonunda '*Dağ kültleri*' dikkat çekiyor. Onların dininde bu kült önemlice bir yer tutuyor. Buna bakarak onların veya bazı aşiretlerinin dağ orijinli olduğunu ve kendi merkezlerine pek uzak olmayan civardaki dağlardan (Toros ve Anti-Toroslar'dan veya Kafkasya'dan) geldiklerini, Toros ve anti-Toroslar'ın vadilerine daha erken bir tarihte yerleştiklerini düşünenler var. Ama bu kültü komşu halklardan da alabilirler. Birçok Hitit kralı adlarını tanrılarından ve

kutsal bilinen dağlardan alıyor. Yalnız dağlara değil, kaynaklara tapım da var Hititler’de. Ayrıca Mısır’da olduğu gibi onlarda güneş kültü de güçlüydü.

Hitit kralları, kendilerini tanrı değil, ama Yüksek Rahip gibi gördüler. Hem kral, hem de birer yüksek rahip rolü üstlendiler.

Sayce’nin Garstang’ın kitabına yazdığı önsöze göre Yunan efsanelerinden bildiğimiz *Amazonlar*, Hitit dininin ve Hitit tanrıçasının ‘*Silahlı, militan kadın papazları*’ idiler. Hititler’e referansla ‘*Unutulmuş halkın öyküsü müthiş bir öyküdür*’ diyen Sayce, Yunan dini ve mitolojisinin Hititler’e çok şey borçlu olduğuna inanmaktadır. Lehmann’ın aktardığına göre Cornelius, Amazon adının etimolojisini *Am* (kadın) ve *Azzi* (Hitit kayıtlarında adı Hayasa ögesiyle birlikte sık geçen ülke ve halk) sözcüklerinin bir kombinasyonu olarak açıklamakta, böylece onları orijinde Azziler’le ilişkilendirmektedir. Lehmann’a göre Hitit kenti Amasya Amazonlar’a aitti ve adını da Ana Tanrıça *Ama*’dan almaktaydı. *W. Wright*’a göre, Efes, İzmir, Kyme, Myrina, Priene ve Pitane kentleri Amazonlar tarafından kurulan birer Hitit kenti idiler.

Ana Tanrıça’ya tapım tüm Hitit toprakları ve tüm Anadolu’da egemendi. Belirli bölgelerde derin kök tuttu ve özgün biçimlere büründü. Nitekim asırlarca sonra bu aynı inanca Comana’da **Ma** adlı Ana Tanrıça’ya, Frigya’da analık ve bakirelik fikirlerinin kombinasyonunu ifade eden *Kybele*’ye, Efes’te *Artemis*’e ve en son Geç-Hitit adıyla tanımlanan çağda Karçemiş’te *Semiramis*’e tapım biçimi altında tanık olunmaktadır. Yunanlılar’da ise açık ki dişilik ve güzellik sembolü *Afrodite*’ye dönüştü.

Bu inancın kökleri aslında Hitit-öncesi çağlara dayanıyor. Çünkü arkeologlar Toprak Ana (Tanrıça Ana) fikrinin ilk olarak Yeni Taş Çağı’na ait Çatal Höyük’te doğduğunu ve o çağda oldukça yaygın bir inanç olduğunu tespit ettiler. Bu fikrin yerleşikliğe ve tarıma ilk geçilen Yeni Taş Çağı’nda doğması ve o çağa egemen olması tesadüf değil. Bu çağda geçim toprağa ve tarıma bağlıydı, toprağın verimi ve güneş yaşamsal bir öneme sahipti. Bu nedenledir ki, toprak ve güneş kutsallaştılar. Toprak ilk kez dişi olarak tasarlandı, döllenme ve bereket tanrıçası Toprak Ana’nın taştan figürleri yapıldı. Toprak Ana ile Güneş Tanrısı’nın birleşmesi (evliliği) fikri yer etti.

Yer Ana fikri, Neolitik Devrim’in dörtbin yıl kadar sonra Avrupa’ya ulaşması ile birlikte oraya da taşınmıştır. Sözelimi, Britanya’da *Stone Hedge* adı verilen koca taşlardan yapılmış bir yapı var. Şekli ve planından hareketle bir fizikçi bu yapının Yeni Taş Çağı’na ait olduğunu, toprak ana ile güneş tanrısının birleşmesini ifade ettiğini öne sürdü ve bu yorum genel kabul gördü. Burdaki tanrıça heykelinin Çatal Höyük’ten getirildiği tahmin edilmektedir.

Toprak Ana (Ana Tanrıça) fikrinin Neolitik Devrim’le ilişkisi, bu inancın bulunduğu çağlarda ve yerlerde kadının toplumun ekseninde bulunması, *dini fikirlerin iktisadi ve sosyal koşullardan bağımsız olarak doğmadığını, tam tersine bu koşullara bağımlı olduklarını söyleyen Marksizmi doğrulamaktadır*. Nitekim arkeolojik bulgular geçmiş çağları ve karanlığı aydınlattıkça bilim dünyasında Marksist tarih felsefesi daha çok prestij topladı.

Ana Tanrıça’ya tapımın da olduğu Hititler’de, bu inancın yanısıra otoritede (devlet yönetiminde) kadınların önemli rol oynadıklarını görüyoruz. Yazıtlarda adları anılan ve eş-yönetici olarak görülen saraylı kadınların varlığı, anıları Yunan geleneğinde yaşayan *Ana Tanrıça*’yla ilişkilikadın savaşıçı tipi toplumda kadınların yerine ışık tutmaktadır.

Amazon efsanelerinin Hitit iktidarının çöküş ve dağılıp peryoduna, yani M.Ö. 1200 veya 1150 yılından sonraki döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. *Amazonlar denen bu rahibeler zümresinin* başlangıçta silahsız oldukları, ama Frigyalılar’ın istilası sırasında kendi dinlerinin savunması uğruna silahlandıkları sanılıyor.

Truvalılar’ın Dini İnançları

Truva kentinin surlarında melekler, kentte bir *Athena Tapınağı*, kutsal Pergamos’ta ise bir *Apollo Tapınağı* mevcuttu. Truva Yaşlılar Meclisi’nin toplandığı bir yer de vardı.

Truvalılar’ın kutsal kenti *Zeleia*’nın adı geçer bir de.

Mitolojide Zeus’un kızı olarak görünen tanrıça Athene, Truva Savaşı sırasında erkek kılığına girerek Truvalılar’ın içine gider ve Zeleia’da oturan bir Truva aşiretine komuta eden Lycian kumandan Pandarus’a şöyle hitap eder: ‘*Sizin öz Lycian tanrınız Archer Kral Apollo’ya yalvar ve kendi kutsal kentin Zeleia’ya döndüğünde kuzular kurban et ona*’ (Homer, *İlyada*, Rieu çev., S: 61-63 ve 79-80).

Homer’in İlyada’sında Truva Savaşı’nda tanrı ve tanrıçalar da taraf tutar, savaşa katılır, savaşan taraflar arasında bölünürler. Süper tanrı Zeus, tarafsız görünmekle beraber, Truvalılar’a, özellikle Truva kralı Priam ve oğlu Hektor’a büyük sempati duyar. Zeus’un kızı aşk tanrıçası *Afrodite*, Truvalılar’ın safında Yunanlılar’a karşı savaşır, Priam’ın oğlu Paris’i kurtarır. Pergamus’ta bir tapınağı bulunan *Apollo* ve savaş tanrısı *Ares* de Truvalılar’ın tarafında savaşır. *Apollo*, *Ares* ve *Afrodite* mitolojide Zeus’un çocukları olarak görünürler. Yine *İlyada*’ya göre Truva’da bir tapınağı bulunan tanrıça Athene, ateş tanrısı Hefaestus ise Yunanlılar’ın tarafını tuttular. Bu ikisi de Zeus’un çocuklarıdır mitolojide.

İlyada’ya bakılırsa tanrıların büyük çoğunluğu Yunanlılar’a karşı Truvalılar’a taraf olmuşlardır. İster istemez şu soru akla geliyor: Peki nasıl olur da tüm bu tanrılar Yunan tanrıları gibi sunulmaktadır? Nitekim, örneğin *A Dictionary Of World Mythology* adlı eserde *Afrodite*’i Truva ile ilişkilendiren rivayetlere işaret edilmektedir.

Truva’da veya yakınında olan *Zeleia*, Dersimi tanrıça *Jêlê* (Gil, Jil, Gilan ile ilişkilidir) ile benzer bir ad taşımaktadır. O civarda *Zelia* adlı bir kent ve *Geli-bolu* adlı yer adlarının varlığı anlamlı. Ayrıca Pontus’ta *Zela* (*Zile*) (*Zile* suyu yanında) vardı ve kutsal bir kentti bu da. Michael Grant’ın 1986’da çıkan *A Guide To the Ancient World-A Dict. Of*

Classical Place Names adlı kitabında Pontus'taki Zela'nın Tanrıça Anahita (Anaitis)'ya adanmış antik ve otonom bir tapınak bölgesi olduğu yazılıyor. Buna bakılırsa Dersim'de Gilani öğeye ait görünen Jele, tanrıça Anahit'e veya Ma ve Cybele'ye karşılık düşebilir.

Frigyalılar'ın ve Traklar'ın Dinleri

Bu konuya Hititler bölümünde değindiğim için kısa bir ilave bilgi ile yetineceğim. Frigya'da *Cybele* (Büyük Ana) kültü önde gelirdi ve bu kültün Yunanlılar'a buradan geçtiğini düşünenler vardır. Hatta Yunanlılar arasındaki pek çok gelenek ve efsane de, bir görüşe göre Frikler'den alınmadır. Olympus adının bile Frikler'e ait olabileceği sanılıyor.

Lidya'da Dil, Din ve Kültür (Adet ve Kurumlar)

Kaynaklara göre Lidyalılar uygarlıkta pek çok alanda Yunanlılar'dan daha geri değillerdi. Hem dilleri hem de dinleri bakımından Yunanlılar'dan farklıydılar. Ama diğer bazı Asyatik halklar gibi onlar da Yunanlılar'ınkine benzer bazı kurumlara sahiplerdi. Aralarında karşılıklı bir alış-veriş olduğu muhakkak. Lidler'in özgür politik kurumlar geliştiremedikleri ve daima bir monarşi altında yaşadıkları belirtiliyor. Herodot'a göre Lidya'da tüm kızlar kendilerine koca bulana dek ticaret olarak fuhuş yapardı ve bu fuhuş adeti hariç onların diğer adetleri ile Yunan adetleri benzerdi. Yine Herodot'a göre Lidyalılar kendi çağlarının en savaşçı halkı idiler. Zanaat ve ticarete gelişkinlerdi. Tarihte ilk madeni parayı keşf edenler de Lidler olmuştur. Lidler'in müzik ve sporda da ileri oldukları söylenir. Yunanlılar Cimnastik oyunlarını Lidler'in keşfettiğini kabul ediyorlardı.

Lidler'in dini hakkında çok az şey biliniyor. Onların baş tanrısının tanrıça Cybele olduğu tahmin ediliyor. Herodot'un çevirmenine göre ona 'Ana Dindymene' de denirdi. Ayrıca Artemis ve Bacchus'a taptıkları söylenir. Lidler'in bir aslan figürüne tanrı gibi taptıkları biliniyor. *Aslan (veya bir aslan figürü) başkent Sardis'in sembolü idi.* Herodot, Sardis'in zaptına karşı tedbir olarak Meles adında eski bir Sardis kralının kentin surları üzerinden bir aslan dolaştırdığını kaydeder. İran hükümdarı Cyrus'un ordusundaki Mardiler'in surlara çıkıp kente girdikleri yerde bu aslanın dolaştırılmadığına inanılmıştır. Lidya'da bir güç ve nesil üretme sembolü olarak erkek cinsel organına inancın da yaygın olduğunu öne sürenler vardır.

Lidyalılar'ın akrabaları Karlar ve Misler'le birlikte Yunanlılar'ın 'Barbar' diye tanımladığı ortak bir dil konuştukları ve ortak bir dine sahip olduklarına değindik. Lidyalılar'ın yazıtları yok veya henüz bulunamadı. Kendi öz alfabe ve literatürlerine sahip olup olmadıkları bilinmiyor. Bazı kaynaklara göre, çok eski bir tarihten itibaren kendilerine komşu olan Yunanlılar'ın dili ve literatürü ile tanıştıkları için kendilerine özgü bir alfabe ve literatüre ihtiyaç duymamış olabilirler.

Akamenidler tarafından zapt ve ilhak edildikten sonra Lidya da diğer Asyalı ülkelerin kaderini paylaşarak zamanla kendi milliyetini yitirmiş görünüyor. Çünkü Strabo döneminde Lidyalılar'ın dili bile artık tamamen kaybolmuş ve onun yerini Yunanca almış gibi.

St. Paul'un Efesus'a yerleştiği, ünü ve yüksek uygarlığı nedeniyle Lidya'nın ilk üç-yüz yılda Hristiyanlığın gelişmesi üzerinde önemli rol oynadığı da kaynaklarda referans verilen bir olgudur.

Etrüsk Dini

Etrüskler'in Yunanlılar'la Romalılar'ın aksine pek çok Doğulu halk gibi ifşa edilmiş (semavi) bir dine inandıkları belirtiliyor. Kurallardan ve tabulardan oluşan karmaşık bir sistem bu. Onların baş tanrıları Romalılar'ın Jüpiter, Juno ve Minerva adları altında benimsedikleri *Tinia, Uni ve Menrva* üçlüsüydü. Bu göksel üçlüye bir üçlü tapınakta ibadet ederlerdi.

Antik çağlarda Etrüskler kadar ibadete zaman ayıran başka bir halk olmadığı kaydediliyor. Bu üçlü kültün Girit ve Miken uygarlıklarında mevcut olduğuna işaret eder kaynaklar. Asur ve Babil'de benzerlerini gördüğümüz gibi *Baruspice (Baru Spex)* adıyla bilinen Etrüsk rahipleri de şimşekleri yorumlardı. Tanrılarına kurban olarak sundukları hayvanın ciğerini okur, geleceği görmeye, o andaki dünya durumunu yorumlamaya çalışırlardı. Tuscan papazları için kullanılan Baruspice sözcüğünün ilk kısmı Bar'ın Asurca'da ciğer anlamına geldiğini söyleyenler var. Ama bu sözcük Zazaca Burisipe (Beyaz Kaşlı, belki Ak Sakallı?) ile de ilişkili olabilir. Roma Cumhuriyeti döneminde Roma Senatosu önemli konularda bu Etrüsk rahiplerine danışmıştır hep.

Kaynaklara göre Etrüsk dininde ağaçlar ve hayvanlar iyi ve kötü diye ikiye ayırt edilirdi.

Likya'da Din Dil ve Literatur

Likler'in dinleri hakkında çok az şey biliniyor. Likya'nın büyük kentlerinden Patara'da Apollo'ya tapım vardı. Ama bu çok erken bir Yunan nüfuzuna işaret eden Yunan Apollo'su mu, yoksa ona karşılık düşen Likya tanrısı mıdır açık değil. Belki de Apollo orijinde Yunanlılar'a ait değildi. Bu tanrı Truva'da kutsal bir kent olan Zelia'da da vardı ve Zelia Truva topraklarındaki bir Likya kolonisi olarak görünüyor. Çünkü İlyada'da erkek kılığında Trualılar'ın arasına sızan Zeus'un kızı tanrıça Athena, Zelia'da oturan bir Truva aşiretinin ünlü kumandanı Likyalı Pandarus'a hitaben '*kendi kutsal kentin Zelia'ya döndüğünde kendi öz-tanrınız Apollo'ya yalvar, ona kuzular kurban et!*' dediğine göre,

Truva'daki Zelia'da Apollo adında bir Likya tanrısı vardı. Likya'nın Telmessos kenti de, Herodot bir Lidya kralının bu kentin kahinlerine danıştığını söylediğine göre, kutsal bir kent olarak görünüyor.

Yazıtlarından anlaşıldığına göre Likyalılar 29 karakterli bir alfabe kullanmışlar. Bu alfabedeki bazı harflerin Yunanlılardan ödünç alındığını tahmin edenler var. Liklerin alfabesi bir görüşe göre Yunan ve Fenike veya Yunan ve Semitik karakterlerin bir çeşididir. Likya dilinde eserlere rastlanmadı henüz. Ama kendilerine özgü bir alfabeleri olduğuna ve yazıtlarında bu alfabe sıklıkla kullandıklarına göre, onların bir literatüre sahip olduklarından kuşku duyulmuyor. Ama Yunan diline hayli aşina oldukları ve literatürde Yunanca kullandıkları için bu ulusal literatürün fazla gelişkin olmayabileceğine işaret ediliyor.

Likyalılar'ın dili henüz tam olarak çözülmüş değil. D. Sharpe ve diğerlerine göre Likya yazıtları *Zend diline* akraba bir dil içeriyor. Bazı yazarlar ise bu hipotezi sağlam dayanaklardan yoksun buluyor.

Likya uygarlığını 1838-40'larda ilk keşfeden C. Fellows oldu (Bk. Sir C. Fellows, *An Account Of Discoveries In Lycia*, 1841 ve *A Journal Written During An Excursion In Asia Minor*, London, 1839). Yunanlı anlamda 'barbar' gibi görülseler de, bulgular, uygar yaşamın hiç bir alanında onların Yunanlılar'dan geri olmadıklarına işaret etmektedirler.

Kurumları ve Adetleri (Likya Demokrasisi)

Homerik şiirlerde Likler krallarca yönetiliyor görülseler de, tarihsel zamanlarda Likya ile özgür kentlerin bir konfederasyonu olarak karşılaşırız. Politik birliğin bir biçimi olan bu konfederasyonun anayasası, Roma egemenliği altında bu anayasanın işleyişine tanık olan Strabo'nun XIV. kitabında aktardığı bilgilere bakılırsa, antik çağdaki tüm diğerlerinden daha üstün görünüyor. Hangi tarihte ve kim tarafından yapıldığı bilinmeyen Likya Anayasası onların büyük politik olgunluğunu yansıtır. Romalılar bu özgür ve federal anayasadan yararlandılar. Roma hakimiyeti döneminde Likya birliği 23 kentten oluşuyordu. Likya'nın en büyük altı kentinin her biri ortak mecliste üçer oya sahipti. Orta çaplı kentler iki, geri kalan küçük yerleşmeler ise birer oya sahiplerdi. Bu kentlerin temsilcileri her keresinde ortaklaşa saptanan bir yerde toplanıyorlardı. Konfederasyonun yürütmesi Likark (Lyciarch) adı verilen bir görevlinin elindeydi ve onu kongre seçerdi. Diğer görevliler de kongre tarafından seçilirdi. Aynı sistem her kentte lokal ölçekte de uygulanırdı. Daha eskiden savaş, barış ve ittifaklar gibi konular da kongreyi oluşturan temsilcilerce kararlaştırılırdı. Likya'da Roma egemenliği kurulduktan sonradır ki, kongrenin bu konudaki yetkileri son buldu. Likya'nın bir Roma eyaletine dönüştürüldüğü imparator Claudius zamanında 'mükemmel' olarak tanımlanan Likya anayasası da yürürlükten kalktı.

Herodot'a göre Likyalılar'ın kanunları ve adetleri kısmen Karya'dan, kısmen de Girit'ten alınmaydı. Ama bir konuda Likyalılar tüm diğer halklardan farklı, tamamen kendilerine özgü bir adete sahiptiler: Şöyle ki, *Likyalı insanlar adlarını kendi babalarından değil analarından alıyorlardı*. Onlardan birine kim olduğu sorulduğunda, kendi anne ve büyükannelerinin adlarını verirlerdi. Eğer bir kadın bir köle ile evlenirse bu kadının çocukları saf ırktan sayılırdı, ama saf Likyalı bir erkek yabancı bir kadınla evlenince bu adamın çocukları saf-ırktan ve asil (onurlu) sayılmazdı. Herodot bu adetin Likyalılar'ın komşularında bulunmadığını, yalnızca Likler'e özgü olduğunu aktarmaktadır (*Herodot, I. kitap, s: 127*).

Likyalılar'da ana-erkil toplum biçiminin Herodot zamanında hala yaşadığının çok canlı bir örneğidir bu.

Kapadokya'da Din ve Dil

Akamenler döneminde küçük çaplı bir İran'a dönüştürülen Kapadokya'ya Semitik dilde Mecusi (Magusean) denilen İranlı Magiler'den koloniler yerleştirildi. Bunlar Bizans çağına kadar geleneksel haklarını korudular. Tüm Kapadokya'da kutsal ateş tapınakları mevcuttu. İran tanrılarının en önemli tapınağı ise Pontus'taki **Zela**'da bulunuyordu. Kapadokya'daki Magiler (Magiler'in bir Med aşireti olduğunu söyleyen Herodot, bazen Magi ve Med adlarını birbiri yerine kullanır) yerli halka Zerdüşt dinini ve *Mazdacı takvimi* egemen kıldılar. Yerli kültürlerin yerine Zerdüşt dinini koydular. Ama Anadolu'daki bu İranlı kolonilerin kullandığı dil, kendi eski Aryan dilleri değil, bu bölgede çok eski olan Aramice oldu. Buna rağmen halk Toroslar'dan Ermenistan'a kadar genelde kaba bir Kapadokya dili veya diyalekti konuşmaya devam ediyordu.

Büyük İskender'in istilasından sonra Pontus kıyılarında çok güçlü bir nüfuza sahip olan Helenizm, Kapadokya sarayı üzerinde de etkili oldu. M.Ö. 3. Yüzyılda Ariaramnes zamanından itibaren Kapadokya sarayının madeni paralarında Aramice'nin yerini Yunanca aldı. Ama Doğu Anadolu'da Helenizm güçlü kök tutmadı. Helenistik dönem boyunca Aramice, Kapadokya aristokrasisinin literatür dili olmayı sürdürdü. Bu dönemde güçlü kalelere sahip Kapadokya krallarının nüfuzu, Makedon krallarının otoritesini ciddi biçimde sınırlıyordu.

Helenistik çağda Kapadokya'nın yerel tanrı ve tanrıçalarına Helenistik adlar verildi. Örneğin Kapadokya'nın Yer Tanrıçası (Toprak Ana) olan **MA** adlı tanrıçaya savaşçı tanrıça Artemis'in veya Athena ve Enyo'nun adları verildi ve o gözle bakıldı. Cennet tanrısına Zeus, Güneş tanrısına Apollo dendi. Helenizm, bu bölgede zafer kazanınca dini inançları değiştirdi ve yerli tanrıları Olympus tanrılarında asimile veya entegre etti. Böylece ilk kuruluşu Hatti, Hurri ve Hititler'e dayanan '*Anadolu Panteonu*', ilkin İrani istilaların getirdiği inanç biçimleri, daha sonra da İskender istilasıyla Selekoslar tarafından getirilen Helenistik inanç biçimleri tarafından etkilendi. İrani ve Grek öğeler, İranizm ve Helenizm kombine edildi.

Kapadokya, İran (Akamen) satraplarınınca yönetilmeye başlandığı ve Zerdüşt tapınak kültürünün yaygınlaştığı M.Ö. 6. Yüzyıldan Roma işgaline kadar İrani karakterini korudu (*The Cambridge Ancient History XI*).

Not: Arta kalan dinler ve kùltürler için Őu çalışmalara bakınız:

- 1) Dersim-Zaza Tarihi-Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek
- 2) Eski Dünyanın Őeceresi
- 3) Bařlangıçlar